

כח הארי וכח הנחש שבשבת דן לדורותינו

(חלק ב' - המשך)

תוכן הפרקים:

- ז. שמשון
 - ח. עבודה זרה ושבת דן
 - ט. מיקומו של שבת דן במדבר והתנחלותו בארץ ישראל
 - י. משכן מקדש ומשיח משבת דן
- סיכום

ז. שמשון

הדמות שאולי מרכזת את כל התכונות שמנינו עד עתה בשבת דן היא הדמות המופלאה והנוראה של שמשון. כבר בפשטות הכתובים רואים, כי שמשון הוא דמות יחודית בכמה וכמה דברים: שמשון הוא השופט היחירי שעל ייעודו לשפוט את ישראל נודע עוד טרם הוולדו, שמשון הוא השופט היחיד שמן השמים ציוו אותו על נזירות, והוא הנזיר היחירי שבשכיל נזירותו צריכה היתה גם אמו לפני לידתו לנהוג מנהגי נזירות, שמשון הוא השופט היחיד שנלחם את מלחמת עם ישראל לבדו בלא עזר וסיוע מצד העם, יתירה מזאת, שבת יהודה עוד מתנגד למעשיו של שמשון ואף רוצה להסגירו לאויביו, שמשון הוא השופט היחיד הנופל בידי אויביו בניגוד לשאר השופטים שתמיד ניצחו במלחמותיהם, שמשון הוא השופט היחיד ששלטון הגוים על ישראל נמשך גם בימי שיפוטו והצלחתו, שמשון נתקשר עם שלוש נשים ושלושתם נכריות, ותופעה זו תמוזה מאד, והוריו התפלאו על כך ושאלו: "האין בבנות אחיך ובכל עמי אשה כי אתה הולך לקחת אשה מפלשתים הערלים..."? (שופטים יד ג).

שמשון נצטיין בגבורה, הוא משסע את הארי, הוא מכה שלושים איש לבדו, הוא קושר שלוש מאות זנבות שועלים ומעלה באש שדות פלישתים, מכה בלחי חמור אלף איש, ועוד. אך אם נבדוק את הגבורה הזאת הרי שיש בה צד של חולשה, שמשון אמנם נלחם בפלישתים ומטיל עליהם את מוראו, אך הוא לא נלחם בהם בקרב ובמלחמה חזיתית, אין אצל שמשון מלחמת עם בעם אויב, אלא צורת מלחמה פרטית, וגם מלחמה זו לא

נערכת בקרב אלא בסגנון שונה, במלחמה של נקמה, שלעיתים מתפרשת כמלחמה פרטית. א"כ, גם בתכונה היותר בולטת אצל שמשון יש מימד מיוחד השונה משאר השופטים שבאותה תקופה. שמשון חטא בנשים נכריות, כתחילה בתמנה, אח"כ בעזה, ואח"כ עם דלילה בנחל שורק. חז"ל (בראשית רבה פרשה צח פסקה יג) מאשימים את שמשון גם בחטא הגאווה, כאשר הכה אלף איש בלחי החמור (שופטים טו טז) ואף נענש על כך.

אך בחז"ל אנו מוצאים צדדים אחרים באישיותו: "...לפי שהיה יעקב רואה אותו וסובר בו שהוא מלך המשיח כיוון שראה אותו שמת אמר: אף זה מת? לישועתך קיימתי ד" (בראשית רבה פרשה צח פסקה יט-כ). וא"ר יוחנן: שמשון דן את ישראל כאביהם שבשמיים, שנאמר: 'דן ידן עמו כאחד'. וא"ר יוחנן שמשון על שמו של הקב"ה נקרא שנאמר: 'כי שמש ומגן ד' אלוקים' אלא מעתה לא ימחה? אלא מעין שמו של הקב"ה, ומה הקב"ה מגין על העולם כולו, אף שמשון מגן בדורו על ישראל" (סוטה י), "...דבר אחר כיחידו של עולם שאינו צריך סיוע במלחמה שנאמר: 'פורח דרכתי לבדי' כך שמשון העומד מדן אינו צריך שסייעו אותו, בלא חרב אלא בלחי חמור..." (בראשית רבה פרשה צט יא), "ת"ר חמשה נבראו מעין דוגמה של מעלה וכולן לקו בהן, שמשון בכוחו..." שמשון בעל מדרגה גבוהה של רוח הקודש כמו שמצינים חז"ל: "אמר רבי יצחק רבי רבי אמי (סוטה י): מלמד שהיתה שכונה מקשקשת לפניו בזוג" (סוטה ט). ראינו א"כ שמעלתו של שמשון בדברי חז"ל גדולה עד כדי כך שחז"ל אומרים שמשון נקרא "על שמו של הקב"ה", ושהגין על דורו כהגנת בורא עולם על עולמו, ואינו צריך סיוע כנוראו, וזה מחוץ לגבורתו הפיסית המרובה כפי שמפורשת בפסוקים.

אנו עומדים מול דמות מופלאה ומורכבת: מצד אחד חשב אותו יעקב למלך המשיח ומצד שני חוטא בנשים נכריות, מצד אחד הושוה לדרור המלך ומצד שני לגלית (בראשית רבה פרשה כה פסקה ו). מצד אחד הושווה לממ"ה הקב"ה ומצד שני לזמרי ולאמנון (ויקרא רבה פרשה כג פסקה ט), מצד אחד עניו באופן מיוחד ומצד אחר חוטא בגאווה, כאשר אמר: "בלחי החמור חמור חמורותיים" (שופטים טו טז). גם השפעתו של שמשון על כל התקופה היא גדולה לאין שיעור: פעמיים מזכיר הכתוב שמשון שפט את ישראל עשרים שנה, פעם בסוף פרק טו ופעם בסוף פרק טז. ודורשים חז"ל: "...ללמדך שכ' שנה שפט את ישראל בחייו, וכ' שנה אחר מיתתו היה מוראו של שמשון על פלישתים וישבו בהשקט" (במדבר רבה פרשה יד פסקה כא).

נראה שכדי לנסות להבין את הדמות הזאת מוכרחים להתייחס לייחוסו של שמשון. וכך גם פותח הפסוק הראשון העוסק בענינו של שמשון: "זיהי איש אחד מצרעה ממשפחת הרני..." (שופטים יג ב). צרעה ואשתאול הם שני מקומות השייכים בעצם לשבט יהודה ונשתכנו איתם שם גם שבט דן, או שגרו בסמוך להם³⁴. חז"ל שמו דגש על הפס' הזה ודרשו שמשון אכן נולד מצירוף זה של שני השבטים – אביו משבט דן ואמו משבט יהודה, ולא רק שמשון אלא גם אביו מנחם נולד מצירוף שני השבטים הללו, ובלשון חז"ל: "...מלמד שהיה אביו (של מנחם) משבט דן ואמו של מנחם מיהודה..." (במדבר רבה פרשה י פסקה ה).

הסברנו בפרקים הראשונים ששונה הוא תפקידו של שבט יהודה מתפקידו של שבט דן. שבט יהודה תפקידו הוא להוביל את עם ישראל, לו יש את הכח, השלטון והמשפט, הוא המוציא והמביא. שבט דן לעומתו, תפקידו הוא להיות מאסף, הוא קצין על השפחות, הוא מנסה להוליך את הנפלים מעם ישראל אל המוביל, אל שבט יהודה, "קצין על השפחות".

אין בכוחו של שבט דן להוביל את ישראל, ואולי זאת המשמעות של צירוף שני השבטים הללו, אם שמשון היה רק משבט דן, הוא לא יכול היה להוביל את ישראל. רק צירוף עם שבט יהודה יכול להוליד שופט משבט דן, וכך מפורש בדברי חז"ל: "דן ידן

עמו כאחד שבת ישראל... "א"ר יהושע בר נחמיה: אילולא שנרבק למיוחד שבשבטים אפילו שופט אחד שהעמיד לא היה מעמיד ואיזה זה? זה שמשון בן מנוח" (בראשית רבה פרשה צח פסקה יג). שבת דן לבדו לא יכול להוביל ולהנהיג, רק חיבור עם שבת יהודה יוליד שופט כזה. ואולי זו גם הדגשת הפס': "מצרעה ממשפחת הדני" (שופטים יג ב).

נראה שנוכל להסביר גם את סגנון הגבורה המיוחד של שמשון עפ"י השתיכותו לשבת דן דוקא. שונה היא גבורתו של מי שאמור להוביל את עם ישראל ממי שהוא המאסף במחנה. על המוביל בעם לנהל מלחמות וקרבות, הוא מביא את העם לקרב ועל ידו מתגלה שמם של ישראל בעולם, משא"כ המאסף, הוא איננו צריך לערוך קרבות מפוארים, תפקידו הוא לקדם את כולם למוביל, ולהחזיר את הנפלים והמפריעים. כך נוהג גם שמשון. לא מלחמה חזיתית עם פלישתים ומניעת הפרעתם לעם ישראל, פלישתים יראים את שמשון אפילו אחר מותו, אך פלישתים עדיין שולטים בישראל בתקופת שמשון³⁵ ואף לאחריו, רק שאינם מעיזים עתה לפגוע בהם. וכך פירש הגצ"ב את ברכת משה לשבת דן: "...הנה גבורת ארי אינו ניכר במקום מרעה צאן כבשים ואילים שאין להם עוז להלחם, אלא ביער אם הוא מוצא שור פראי מנגח בקרניו וכוחו רב מאד, כזה נצרך לגבורת ארי. אבל גור אריה שאיננו חזק כ"כ לא יתחר עם שור אלא נכנס במקום מרעה צאן, וכן המשיל את גבורת דן שהוא כגור אריה אשר יונק מן הבשן ושם מרעה אילים... וברכה זו הגיעה לשמשון שהראה את כח גבורתו בהמון פלישתים ולם עם גיבורי מלחמה ולא כיהודה שנלחם עם גיבורים אדירים ויכול להם..." ("העמק דבר" לדברים לג כב)³⁶. גבורת יהודה היא גבורת הנלחם, בחזית גבורת המוביל, לעומת גבורת שבת דן שהיא מבטאת גבורה חלשה יותר, ואולי זו כוונת חז"ל באומרם: "שמשון חיגר בשתי רגליו היה" (סוטה י). גבורה של חולשה. ניסינו לבאר את גבורתו המיוחדת של שמשון ואת הקשר שלו לשבת יהודה.

אך עדיין עומדת בפנינו חידת אישיותו המופלאה של שמשון, שהרי אמרנו, שמצד אחד נקרא על שמו של הקב"ה וגרמה לו בגבורתו בהיותו יחיד, ויעקב חשבו למלך המשיח, ומצד שני שמשון חוטא בנשים נכריות והושווה לאמנון ולזמרי. צריך להקדים ולומר שאדם שיעקב אבינו חושבו למלך המשיח, אין הוא כשאר בני אדם, ואין חטאו כשאר בני אדם³⁷. וכך מדגיש רבי צדוק הכהן מלובלין בהסבירו באריכות את ענינו של שמשון: "... והכונה רק לבאר דחלילה לחשוב על משיח ד' במחשבת יעקב אבינו ע"ה ושופט ישראל, והתורה העידה עליו מנבואת יעקב אבינו ע"ה שיריץ עמו כמיוחד שבשבטים, וכיחידו של עולם כאביהם שבשמים, ומגן עליהם כהקב"ה... שיהיה אוהב נשים ורודף אחר התאוה כאחד מהפריצים שטופי זימה? ח"ו ח"ו, אבל דבר זה ממדרגת הקדושה הגמורה והגדולה שיש בישראל דלא עשה כן לכל גוי שיוכל לעשות כל ענינים גופנים והנאות חמדות עוה"ז, ולא הרגיש שום הנאות עוה"ז אלא הכל בכונת הלב לשם שמים לבד" (ישראל קדושים עמ' 32)³⁸. וכאן א"כ עולה השאלה בכל חריפותה, מדוע וכיצד קרה שנכשל אדם כמותו בנשים נכריות?

המהר"ל ב"חרושי אגדות" על דרשת חז"ל: "ויגדל הילד ויברכהו ד' - במה ברכו? אמר רב יהודה אמר רב: שברכו באמתו אמתו כבני אדם וזרעו כנחל שוטף" (סוטה י). מסביר המהר"ל כי הנזיר הפרוש מהדין ומתאוות העולם הזה והשקוע בפרישות, הוא נבדל מכל העם ועליו חלה הקדושה האלוקית, הקדושה שחלה על הנזיר היא איננה בעלת הפסד וכוחה הוא בלתי מוגבל, ומכאן נודע כוחו הרב והעוצמה האדירה של שמשון, שכיוון שהיה נזיר ופרוש מכל תאוות העוה"ז חלה בו הקדושה האלוקית הבלתי מוגבלת ויצרה גם בכוחות גופו כוחות בלתי מוגבלים, אולם הגמ' שואלת: "במה ברכו?" במה מתיחדת וכיצד באה לידי ביטוי הקדושה הזו אצל שמשון? ועל כך עונה: "אמתו כבני אדם וזרעו כנחל שוטף". ומסביר המהר"ל, הנחל שוטף כאשר יש לו מקור איתן, כאשר מקורו חזק ויציב הנחל זורם בשטף, כך גם שמשון מקור כוחו הוא בקדושה

אלוקית ומקור איתן כזה גורם ש"זרעו כנחל שוטף", וממשיך המהר"ל ומסביר: "וכמו שכל אדם משתוקק שיבוא זרעו אל הזולת והוא האשה, כי כן הוא בענין הבריאה, ומפני שהיה עוד זרעו מופלג בכח יותר, והיה כנחל שוטף, היה יוצא חוץ לגדר עוד כי היה משתוקק ומתאוה אל הזולת שהוא יותר רחוק ממנו והיא הנכרית...".

שמשון הוא בעל כוחות עצומים, כוחות המושפעים מקדושתו ומנזירתו וכוחות אלה מתגלמים גם בכוחותיו הפיסיים. ואם כל אדם יש בו בטבעו את הרצון והכח לחיבור, כל שכן שבכוחות בלתי נדלים כשל שמשון, הרצון הזה קיים בחיזוק גדול, אך שמשון לוקח את הכוחות הללו ומשתמש בהם במקום שאסור היה לו להשתמש בהם, והמהר"ל מרגיש בהמשך דבריו כי שמשון אכן מסוגל היה, ושייך בבנות פלישתים, וראיה לכך מביא המהר"ל שלא מצא לו אשה מבנות ישראל, סימן הוא שהם אכן ראיות לו מצד כוחותיו, אך אסור היה לו להשתמש בכוחות הקדושה הללו להתקשר עם בנות אל נכר, והקב"ה שידע מראש את גודל כח שמשון צווה אותו על נזירות ופרישות, ולא רק אותו אלא אף אמו צוותה על נזירות כדי לעוצרו ולמונעו מלהגיע לנשות פלישתים, אך זה לא עזר ושמשון נכשל בהן.³⁹

שוב אנו נפגשים עם איש משבט דן בעל כוחות מופלגים "מעין גבורה של מעלה", ואי ידיעתו את הניצול הנכון של הכוחות הללו מביאה אותו לחטא, וזה מקביל לדברים שהסברנו על כלל שבט דן, שהוא בעל כוחות המלוכה וכוחות השפיטה בעם ישראל, ותפקידו הוא להיות מאסף, וכאשר הוא משתמש בכוחות הללו גם במקום שיש בו משפט של התורה הוא מביא עצמו לידי חטא.

אך נראה לי לנסות ולהעמיד קצת בדברי המהר"ל הללו עפ"י מה שהסברנו בפרקים הקודמים. כח ההולדה שבו התברך שמשון מבטא כח של השפעה, במוכן הגופני אך גם במוכן הרוחני. לשמשון כח אדיר של השפעה רוחנית - "כנחל שוטף" - כח הנובע מהקדושה האלוהית החלה על הנזיר, כח שאותו רוצה שמשון להשפיע. שמשון נחשב ע"י יעקב למשיח, לגואל, הוא רוצה לתקן ולהוסיף בעולם, גודל עצמתו וכמות כוחותיו לא נותנים לו להסתפק רק בהשפעה על בני עמו, זה אינו מספק אותו, שמשון מנסה להשפיע על בנות פלישתים, על הגויים, על האומה השלטת על ישראל, ואולי ניסה לקחת מהם את כוחות הטוב ולהוציא מהם את הרבר שצריך ללמוד אותו. שמשון הוא משבט דן, ורואה את תפקידו בקשר הזה עם אומות העולם כדי להוציא מהם את הטוב, ועם כוחות כאלה המתגלים בקרבן הוא מנסה להשפיע על בנות אל נכר, ושוב, זוהי טעות, נותנים לו כוחות גדולים ועצומים, צריך לשים להם גבול, וכאן נצרכה לשמשון ברכת יעקב (שלדברי חז"ל שהזכרנו דיברה רק על שמשון) ואזהרתו מהנחש, שהיו לו כוחות כבירים, ובגלל אי ידיעתו את מקומו נפל. שמשון הוא נזיר אלוהים מבטן, שנחשב למשיח בגלל אותם כוחות גדולים הצפונים בקרבן, אך הוא לא נותן לכוחות הללו את מקומם הראוי להם, לפי המהר"ל שהזכרנו לעיל בפשטות דבריו, ועפ"י מה שהסברנו בפרקים הקודמים.

חז"ל דורשים: "הלכה: שלוש מתנות נבראו בעולם זכה באחת מהן נטל חמדת כל העולם: זכה בחכמה זכה בכל, זכה בגבורה זכה בכל, זכה בעושר זכה בכל, אימתי? בזמן שהם מתנות מן השמים, ובאות מכח התורה, אבל גבורתו ועשרו של בשר ודם אינו כלום... ומתנות אלו בזמן שאינן באים מהקב"ה סופן להפסק ממנו. שנו רבותינו... וכן שני גיבורים עמדו בעולם אחד מישראל ואהד מאומות העולם, שמשון מישראל, וגלית מאומות העולם, ושניהם נאברו מן העולם, למה? שלא היה מתנתן מן הקב"ה אלא חוטפין אותה להם..." (במדבר רבה פרשה כב פסקה ז). אולי כוונת חז"ל כאן לציין שכאשר באה הגבורה מהש"ת בכח התורה, בכח שנתנה וגדרה התורה, באותה המידה הרצויה שלשמה נתנו לו הכוחות הללו, אזי יש קיום לברכות, משאי"כ כשהם יוצאות מכח התורה, כלומר מהכח המקורי והמוגדר שלהם ועוברות את גבולם, אז סופם להאבד.

ח. הקשר שבין שבט דן לעבודה זרה

פעמים רבות נזכר שבני ישראל עבדו עבודה זרה, אולם בשלושה מקרים נקשר שמו של שבט שלם, או של אנשים מתוך שבט מסוים, בעבודה זרה, ובכל שלושת המקרים השבט הוא שבט דן.

המקרה הראשון הוא בפרשת עמלק, וכך אומר הכתוב: "זכור את אשר עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים, אשר קרך בדרך ויונב כן את כל הנחשלים אחריך, ואתה עיף ויגע ולא ירא אלוקים" (דברים כה יז-יח), ונחלקו בחז"ל מי הם אותם "נחשלים" שעמלק הצליח לתפוס: "כל הנחשלים אחריך" – "רבי יהודה ורבי נחמיה, חד אמר... וחד אמר: כל מי שהיה הענן פולטו ומשילו וחובטו, שבטו של דן שהיו עובדים עכ"ר, שכתב בהם: "לאחרונה יסעו לרגליהם..." (פסיקתא רבתי פרשה יב פסקה יג), וכן בתרגום יונתן בן עוזיאל על המילים "הנחשלים אחריך" מסביר: "גובריא משבטא דדן דהוה בידיהון פולחנא נוכראה והוה עננא פליט יתהון" (דברים כה יח), וכן קבע גם הפייטן ב"יוצר לשבת זכור": "לאחרונה יסעו שבט שלט, כי הענן מיטם פלט..."⁴⁰.

המקרה השני בו נקשר שמו של שבט דן בעבודה זרה הוא בפרשת פסל מיכה, בני דן מחפשים להם מקום נוסף כי נחלתם לא מספקת להם, ושולחים חמשה אנשים למצוא מקום, בדרך פוגשים החמשה את הכהן של מיכה, ולאחר מכן כאשר שבט דן כולו עולה לכבוש את לשם, לוקחים להם את הכהן ואת התרפים, ולאחר שכובשים את לשם אומר הפס': "ויקמו להם בני דן את הפסל ויהונתן בן גרשום בן מנשה הוא ובניו היו כהנים לשבט הדני עד יום גלות הארץ, וישמו להם את פסל מיכה אשר עשה כל ימי דיות בית האלוקים בשילה" (שופטים יח ל-לא)⁴¹. א"כ פסל מיכה היה אצל שבט דן תקופה ארוכה ביותר, ומוכא ב"סדר עולם רבה": "בשנת כב למנשה גלה מנשה לבבל ופסלו של מיכה עמו..."⁴², תקופה ארוכה ביותר שיש פסל אצל שבט דן, וזו כמעט רוב תקופת שהותם בארץ ישראל.

המקרה השלישי בו נקשר שמו של שבט דן לעבודה זרה הוא בפרשת העגלים של ירבעם בן נבט. בכדי למנוע את בני ישראל מלעלות לרגל לירושלים מציב ירבעם שני עגלים: האחד בבית אל והשני בדן, וכך אומר הכתוב: "ויועץ המלך ויאמר אליהם רב לכם מעלות ירושלים הנה אלוקך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים, וישם את האחד בבית אל ואת האחד נתן בדן" (מלכים א יב כח-כט) וחז"ל מתארים: "וחזר ירבעם על כל ישראל ולא קיבלו ממנו אלא שבט דן שנאמר: ואת האחד נתן בדן" (במדבר רבה פרשה ב פסקה י). אף שבט משבטי ישראל לא מוכן לקבל לשטחו את העגל של ירבעם, כולם זוכרים את עגל המדבר ואת העונשים הכבדים שכאו ממנו, אולם בני שבט דן שכבר מורגלים בעבודה זרה מקבלים את העגל לקרבם. וכן מביא ב"ילקוט מעם לועז" בשם הראב"ש: "והטעם שעשה האחד בדן שהיו למודים לעבוד עבודה זרה, שהרי מיכה היה מהם, והוא עשה הפסל הנזכר בשופטים, וקיבל שבט דן את העגל שעשה ירבעם וכענין שתולין את הקלקלה במקולקל" (שם), וגם הפס' בעמוס (ח יד) מכנה את פסל ירבעם בשם "אלוהי דן" כמו שכתוב: "הנשבעים באשמת שומרון ואמרו חי אלוהך דן..." וברש"י: "אחד מן העגלים שהעמיד ירבעם בדן". אמנם לא נזכר שדווקא שבט דן עבד לעגל ירבעם, להפך, מפורש שכל ישראל עבדו לעגל ירבעם שבדן כמו שאומר הפס': "וילכו העם לפני האחד עד דן" (שם יב ל), וברלב"ג שם: "סיפר זה בעבור גנותם שהיו אדוקים כ"כ בע"ג עד שכבר היו באים עד קצה הארץ ללכת לעבוד העגל אשר בדן" (ועיין עוד ברד"ק שם). אולם עצם העובדא שרק שבטו של דן היו מוכנים שהפסל ייכנס בשטחם, וכן העובדא שהפסל נקרא על שמו של השבט הזה, מראה על קשר מיוחד של הע"ז לשבט זה, גם חז"ל לא חסכו את שבטם מביקורת קשה על שבט דן בענין זה:

"צפון משם החושך יוצא לעולם, וכנגדן שבת דן, למה? שהוא החשיך בעולם בע"א שעשה ירבעם שני עגלי זהב" (במדבר רבה פרשה ב פסקה י). והגמ' בשבת (סז): "ר' יהודה אומר אין דן אלא לשון ע"ז שנאמר: "הנשבעים באשמת שומרון ואמרו חי אלוהך דן", וא"כ דן כ"כ קשור בע"ז עד שעבורה זרה נקראת על שמו. בעקבות חז"ל הולכים גם מפרשי המקרא: "שרצה הקב"ה לזכות את מחנה דן במצוות שבין אדם לחבירו מאחר שהיה מתרשל במצוות שבין אדם למקום, כמבואר במדבר"ר שון החשיך העולם בע"ז... והקב"ה רוצה לכל ידח ממנו נידה, זיכה אותו במצוות הצלת נפשות וממון ועשאו מאסף לכל המחנות" ("אזנים לתורה" במדבר י כה). וברשי' ליחזקאל (טז טו): "... וכל המשל הזה על עגל המדבר ועל שאר עבודת אלילים שעברו שבתו של דן במדבר, כמו שכתוב: "כל הנחשלים אחריו", ומצינו בפסיקתא זה שבתו של דן שהענן פולטו שהיו כולם עוברים עבודת אלילים", והפליג בזה בעל ה"צורור המור" וכתב: "... וכן מה שעשו בענין עגלי הזהב, דכתיב: "וישם את האחד בדן" וגו' וכן מה שעשו בענין פסל מיכה בענין שכל מעשיהם היו נגד השי"ת... ולכן תמצא בשבת דן שכתוב בו לאחרונה יסעו לרמוז שכל העובר עבודה זרה הוא הולך לאחור ולא לפנים, ולכן אמרה רחל "דגני אלוקים" כלומר במידת הדין נתנה עמי לתת לי בן כזה ולואי שלא יתן לי" (בראשית פרשת יוצא, ד"ה "בלירת דין")⁴².

וא"כ כל המקורות הללו מוכיחים את הקירבה והקשר שנתקרכו בני דן דוקא לעבודה זרה, והקשר הזה בא לידי ביטוי בעגל, בפסל מיכה, ואצל ירבעם. אך הלא תמוהים מאד הדברים, איך יתכן ששבת שלם יהיה קשור כל כך לעבודה זרה, שהיא מהעבירות היותר חמורות שעליהן צריך ליהרג ולא לעבור? מהו הבסיס לקשר הזה? ניתן אולי לתלות את הקשר שבין דן לעבודה זרה כנובע מהקשר הגאוגרפי. דן תמיד נמצא בגבול, ובתור שכזה הוא נפגש הרבה עם הגויים הסובבים את בני ישראל, ואולי הקשר הזה הוא הגורם לכך שבני דן יהיו קרובים לע"ז, וכפי שהתורה מדגישה ומזהירה: "כי יביאך ד' אלוך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרישתה ונשל גויים רבים מפניך... שבעת גויים רבים ועצומים ממך... והכיתם, החרם תחרים אותם לא תכרות להם ברית... כי יסיר את בנך מאחרי ועברו אלוהים אחרים" (דברים ז א - ד) וכן: "השמר לך פן תנקש אחריהם אחרי השמדם מפניך ופן תדרוש לאלוהיהם לאמר איכה יעבדו הגויים האלה את אלוהיהם ואעשה כן גם אני" (דברים יב ל). הרי שהתורה מזהירה שהקירבה אל הגויים היא זו הגורמת להדררות לע"ז. אך עדיין הסבר זה איננו מספק, ואיננו נותן תשובה הולמת לקשר הכל כך עמוק של השבת לע"ז.

הסברנו בפרק ג' שענינו של שבת דן הוא להיות שופט שלא עפ"י דין תורה, להוביל את עם ישראל מהסוף, לשמור על אותם שאובדים בנבכי השכל האנושי, וטועים אחר חוקי העב"ם, תפקידו של דן לתת מקום לשכל האנושי שלא נמצא שם דין תורה, כמו שאומר הנצי"ב: "זה היה כוחו של דן לאהוב המשפט... אמנם לא היה שופט מכח התורה שהרי לא היו עוסקים כ"כ בתורה, אלא מכ"מ היו כערכאות שבסוריא שהיה ג"כ מעלה ודבר יקר כמבואר בשאלתא הנוספת לפרשת משפטים... והוה דבר הכתוב שהוא ידין בשכלו הטוב ובישרת לב" ("העמק דבר" לבראשית מט טז).

אם כן השפיטה על פי ערכאות שבסוריא היא רק כאשר אין דין תורה, אולם מה קורה כאשר נמשכים לערכאות גם במקום שיש דין תורה? על כך נמצאנו דברים רבים: "שכל מי שמניח דיני ישראל והולך לפני עב"ם כפר בהקב"ה תחילה, ואח"כ כפר בתורה, שנאמר: "כי לא כצורנו צורם ואויבינו פלילים", שנאמר: "כי חובות העמים" וכו' (באור הגר"א וחז"מ כו א), "מצד שההליכה לתבוע בערכאות של גויים בלא רשות בדה"צ הו"ל נטיה מהאמונה הנכונה... ונטיה ממשפטי השי"ת למשפטים שכפי השכל האנושי הו"ל נטיה מאמונתנו שהשי"ת כל דרכיו משפט... ושייך בכך מעין אביזרא דע"א" (כסף הקדשים שם)⁴³. א"כ כאשר ישנה נטיה מופרזת למשפטי עב"ם היא מביאה לע"ז ולכפירה. שבת דן אמנם מסוגל לקחת את דיני הערכאות שבסוריא ולהוציא את הטוב

שבהם, ולהשתמש בו בשעת הצורך, כלומר כאשר אין דין תורה, אולם כאשר הם מנסים להשתמש בזה לגמרי, גם במקום שיש דין תורה, אז נדמים הם לאותו נחש שיעקב אבינו רמז להם, כפי שהסברנו כבר בפרק ב'. שבנחש ישנם כוחות אדירים, רק שהוא אינו יודע את מקומו ותפקידו ומנסה לעלות למעלה מכוחו, אז הוא נכשל. וכך גם שבט דן, הם לא ידעו לעמוד על תפקידם⁴⁴.

ואולי נראה להוסיף, שהרי לא מצאנו במפורש שבני דן שפטו על פי השכל האנושי במקום שהיה דין תורה, ועוד: עדיין אין הסבר זה מספיק דיו כדי להבין איך קורה שבט שלם בישראל קשור בצורה עמוקה כל כך לעבודה זרה? תשובה ברורה על כך לא מצאתי, אך אולי לפי כל הדברים שנאמרו לעיל ניתן להבין, שבט דן במקורו, בתפקידו שניתן לו עוד בראשית דרכו, איננו קשור לשפיטה התורנית, הוא מעצם טבעו נוטה, ואין זו חולשה אצלו, למשפטי עכו"ם. שבט דן, בעל משימת המאסף בעם ישראל, קשור א"כ בהכרח לשכל האנושי, לערכאות שבסוריא, ומכאן הדרך לעבודה זרה קרובה אף בלא שום קשר מעשי, גם אם מעולם לא פסקו בשבט דן עפ"י ערכאות שבסוריא במקום שיש דין תורה, עצם הנטייה הטבעית להם, עצם הכוחות המסוימים הפועלים עליהם מהווים אצלם בעידם השלילי את הנטייה והקשר הנורא הזה לעבודה זרה, וכך ניתן להבין את דברי רש"י ביחזקאל (טז טז) שהבאנו לעיל: "...וכל המשל הזה על עגל המדבר ועל שאר עבודת אלילים שעברו שבטו של דן במדבר... ומצינו בפסיקתא זה שבטו של דן שהענן פולטו שהיו כולם עובדים ע"א, שלא נמצא ביניהם צדיק אחר". קשה להבין כך, אולם לפי מה שהסברנו מובן שהנטייה הזאת שבגילוייה השליליים היא תביא בהכרח לעבודה זרה, קיימת אצל כולם, כל בני שבט זה. ובזמן שבאופן כללי השבט נכשל בתפקידו נקרא כל השבט עובד עבודה זרה. "דנני וחייבני שנאמר: ורחל עקרה", דנני וחייבני שנאמר: "ויתן לי בן" (בראשית רבה פרשה עא פסקה ח). לידת דן היא זכות לרחל, וזכות לעם ישראל כולו. גדולתו, וגודל התפקיד שמוטל עליו, הם שגורמים את הרע בגילוייו השלילי, ואת הטוב בגילוייו החיובי.

ט. מיקומו של שבט דן במדבר והתנחלותו בארץ ישראל

סדר חנייתו ומסעו של עם ישראל במדבר, על ארבעה דגליו, איננו סדר חד פעמי ואיננו מקרי. סדר זה מופיע לראשונה בימי פטירתו של יעקב אבינו, וכך אומר המדרש: "ויכל יעקב לצוות את בניו ויעשו בניו לו כן כאשר ציווהו..." "אמר להם: תנו ברעתכם שלא יגע ערל (אחד) במיטתי שלא לסלק את השכינה מעלי אלא כסדר הזה עשו לי: שאו אותי שלושה מן הצפון, ושלושה מן הדרום, שלושה מן המזרח, ושלושה מן המערב, כשם שאתם עושים לי כך אתם עתידים להעשות ד' דגלים במדבר, והשכינה באמצע..." (בראשית רבה פרשה ק פסקה ב). ובמקום אחר מפרט המדרש: "יהודה יששכר וחבולן יטענו מיטתי מן המזרח, ראובן שמעון וגר יטענו מיטתי מן הדרום, אפרים ומנשה ובנימין יטענו מן המערב, דן אשר ונפתלי יטענו מן הצפון..." (במדבר רבה פרשה א פסקה ח)⁴⁵.

מיקומו של שבט דן בצפון מתחיל א"כ בנשיאת ארונו של יעקב אבינו, אך גם בדגלים במדבר, וגם בהתנחלות בארץ ישראל, וגם בהתנחלות העתידה המופיעה ביחזקאל, תמיד נוחל שבט דן בצפון. אולם לגבי חנייתו של שבט דן בארץ ישראל יש לחלק בין שני שלבים: בפרק יח בספר יהושע מתוארים שבעה שבטים שלא נחלו עדיין בארץ, ויהושע שגוער בהם, מצווה לחלק להם את הארץ הנמצאת בין נחלת בני יהודה לנחלת בני יוסף, שבט דן מקבל את נחלתו בסמוך לשבט יהודה באזור השפלה, וישנם בנחלת שבט דן ערים כצרעה ואשתאול, המוזכרים גם כערי יהודה, וכנראה שהם התחלקו בערים הללו ביחד או שהם ערים סמוכות אך אין הם אותם ערים ממש⁴⁶.

אך אנשי דן אינם מרוצים מנחלתן זו שבשפלה, נחלה זו אינה מספיקה להם, והם

עולים לצפון וכובשים את לשם הנמצאת בגבול הצפוני ביותר של ארץ ישראל: "ויצא גבול בני דן מהם, ויעלו בני דן וילחמו עם לשם וילכדו אותה, ויכו אותה לפי חרב, וירשו אותה וישבו בה, ויקראו ללשם דן כשם דן אביהם" (יהושע יט מז). בפס' זה מתואר בקצרה מה שמתואר בספר שופטים באריכות: "בימים ההם אין מלך בישראל, ובימים ההם שבת הרני מבקש לו נחלה לשבת כי לא נפלה לו עד היום ההוא בתוך שבטי ישראל..." (שופטים יח א). בפרק זה מתוארת כיבושה של ליש (היא לשם, ועיין רש"י ליהושע יט מז) על כל פרטיה. כאן בולט יותר הצד הצפוני שבשבת דן, שהרי בתחילה נחלו בני דן בשפלה ומעצמם עולים לצפון. ועוד, כאשר נחלים בני שבת דן בשפלה אין הם קוראים לעירם "על שם דן אביהם" וכאשר עולים לצפון הם משנים את שם העיר וקוראים לה "דן" על שם אבי השבט, מדוע רווקא ללשם הצפונית הם קוראים "דן"? למה לערים שכבשו בשפלה לא קראו דן? נראה שיש לצפון קשר מהותי ועמוק יותר עם שבת דן, לא לחינם נמצא שבת דן בצפון באופן עקבי כל כך, ולכן הם קוראים דווקא לעיר הצפונית שכבשו "על שם דן אביהם", כי זו העיר המבטאת יותר מכל את העיקרון והמהות של שבת דן. גם לעתיד לבוא בחלוקת ארץ ישראל המופיעה ביחזקאל מופיעה נחלת בני דן בצפון: "ואלה שמות השבטים מקצה צפונה אל יד דרך חתלון לבוא חמת חצר עינן גבול דמשק צפונה אל יד חמת והיא לו פאת קדים הים דן אחד" (שם מח א). א"כ ישנו קשר עקבי ומהותי בין שבת דן לבין הצפון, ונשאלת השאלה מהו אותו הקשר? מה מחבר את דן לצד הצפוני דווקא?

ניתן לפרש באופן פשוט ולומר, שצד הצפון בדגלים, ובהתנחלות בארץ, הוא תמיד על הגבול⁴⁷. הזכרנו שתפקידו של דן גם בארץ ישראל הוא תפקיד של מאסף: "...בל מי שהיה מאבד דבר היה (שבט דן) מחזיר לו..." (רש"י לבמדבר י כה) רק מי שהולך בקצה יכול למלא את התפקיד הזה. שבת דן נמצא א"כ בצפון מפני שהצפון הוא הגבול, הוא המפגש עם הגויים, שגם בזה יש לשבת דן תפקיד חשוב. כדי לקחת מן הגוים את המשפטים השיכליים הטובים צריך להיות סמוך להם, גם מבחינה גאוגרפית, ואולי זו הסיבה שנמצא את שבת דן תמיד בצפון. לפי הסבר זה אין קשר מהותי בין שבת דן לצפון דווקא, אלא הקשר של דן הוא לגבול, לשאר העמים, והם נמצאים בצפון.

אך נראה אולי לבאר גם באופן אחר, והוא, שיש לדן קשר לצד הצפוני דווקא ולא רק בגלל שהוא בגבול, אך לשם כך יש לעיין יותר בצד הצפון עצמו: "צפון משם החושך יוצא לעולם..." (במדבר רבה פרשה ב פסקה ט). את הדימוי של הצפון לחושך אנו מוצאים אחר"כ גם במפרשי המקרא: "... והצפון יזכירו בשמו ונקרא כן כי הוא הצפון אין האור נראה בו לעולם" (רמב"ן לשמות כו יז) "...אם יהיו כרוח צפוני זה שבו צר ואור חושך בעריפיה, ואין בו אורה כלל..." (כלי יקר לבראשית כח יד). ישנו גם קשר בין הצפון לעבודה זרה: "ויאמר אלי בן אדם שא נא עיניך דרך צפונה, והנה מצפון לשער המזבח סמל הקנאה הזה כביאה" (יחזקאל ח ה). סמל הקנאה בצד צפון, גם המשחיתים שבאים להשחית בעם ישראל באים מ "השער העליון המפנה צפונה...". (יחזקאל ט ב). גם יצר הרע נקרא צפון, על הפס' ביואל: "זאת הצפוני ארחיק מעליכם והדחתיו אל ארץ ציה ושממה..." (שם ב כ) אומר רש"י: "ורבותינו אומרים זה יצר הרע שצפון בלבבו של אדם". צפון נקרא גם שמאל⁴⁸ (לעומת הדרום הנקרא ימין) וכמו שאומר הפס': "צפון וימין אתה יצרתם..." (תהילים פט ג ועיין מצודות שם). א"כ הצפון הוא ההיפך מן הימין, וכך מזכיר גם הרמב"ן: "ויקרא לדרום ימין ולצפון שמאל כבינוי אדם הפונה למזרח..." (לשמות כו יז)⁴⁸.

ראינו שהצפון נדמה לחושך, לשמאל, לעבודה זרה וליצר הרע, אך חז"ל מונים גם צדדים אחרים לצפון: "רוח פינת צפון משם אוצרות השלג ואוצרות הברד, וקור וחום, וגשמים יוצאים לעולם..." (פרד"א פרק ג). הגשמים ואוצרות השלג הם מהדברים החיוביים הבאים דווקא מהצפון, מצינו שבית המקדש נקרא צפון: "זאתה אמרת בלבבך השמים אעלה ממעל לכוכבי אל, ארים כסאי ואשב בירכתי צפון" (ישעיה יג יד), וברש"י

שם: "בירכתי צפון: בעזרה מקום שכחר בו ירך הצפוני כענין שנאמר: על ירך המזבח צפונה". ובמהר"י קרא כתב: "בירכתי צפון בבית המקדש שוחטין את העולה בצפון", ומצינו שהקרבנות נשחטים דוקא בצד צפון⁴⁹, כמו שאומרת המשנה בזבחים פרק ה: "קדשי קדשים שחיטתן בצפון, וקיבול דמן בכלי שרת בצפון... פרים הנשרפים ושעירים הנשרפים שחיטתן בצפון... חטאות הציבור והיחיד... שחיטתן בצפון... העולה, זבחי שלמי ציבור, האשמות, כולן שחיטתן בצפון. מצאנו גם קשר בין העושר ובין הצד צפון: "אמר רבי יצחק: הרוצה שיחכים ידרים ושיעשיר יצפין, וסימנך שלחן בצפון ומנורה בדרום"⁵⁰ (בבא בתרא כה:)⁵¹.

מצאנו א"כ שבית המקדש נקרא צפון, העושר בא מן הצפון, ומשם באים אוצרות השלג והגשם, והקרבנות קרבים שם לעומת זאת כבר הזכרנו כי יצר הרע נקרא צפון, עבודה זרה נמצאת בצפון, מהצפון בא החושך, ונקרא שמאל, ונשאלת השאלה כיצד מתיישבות כל התכונות הללו יחד? כיצד יתכן שאותו צד המבטא את בית המקדש מבטא גם עבודה זרה, ויצר הרע? עלינו גם לברר כיצד כל התכונות הללו מתאימות לשבט דן, שכפי שהזכרנו הוא ממוקם תמיד בצד צפון? ומה בא להשמיענו הקשר הזה שבין השניים?

נראה שהמפתח להבנת ענינו של הצפון טמון במדרש כפרקי דרבי אליעזר (פרק ג): "דבר אחר רוח פינת צפון ברא ולא גמרו, אמר שכל מי שיאמר שהוא אלוה יבוא ויגמור את הפינה הזאת שהנחתי, וידעו הכל שהוא אלוה, ושם הוא מדור למזיקין ולזוועות, לרוחות ולשדים, לברקים ולרעמים, ומשם רעה יוצאת לעולם שנאמר: "מצפון תפתח הרעה"⁵². כרי לנסות ולהבין את הסברו של המהר"ל למדרש זה נצטרך להקדים ולבאר יסוד אחד: ישנם שני סוגי חסרונות שאנו מכירים בעולם, ישנו חסרון שהאדם גורם ע"י חטאיו, התגברות התאוות על האדם גורמת חסרונות בעולם, והאנושות כולה חייבת להנמנע מגרימת החסרונות הללו, אך ישנו חסרון הנגרם מעצם היות העולם נברא. כל אידאל עליון, כל מחשבה, כל דבר שהוא במופשט מעל להגדרות וההשתייכות המעשית, כשיורד להוצאה לפועל חל בו חסרון, זהו סדר העולם: "מהלך כל היש הוא בנוי על יסוד התשובה, ההיות מתגלות בתור ירידה מאלוקיות לעולמיות, שהיא כמו השפלה ומיתה נוראה, אשר כל היירוות שבעולם מדרגה לדרגה, מריבוי כשרון וקנין למיעוט כשרון וקנין לא ישוו לה..." (אורות התשובה פרק יא פסקה ד) זהו חסרון בעצם, חסרון זה איננו תוצאה של חטא של מישהו, זהו חסרון הנובע מהוצאה לפועל של אידאל נשגב.

המהר"ל ב"חידושי אגדות" (ב"כ כה:) מסביר כי הצפון מרמז על החסרון בעצם שנמצא בעולם, ובלשונו: "וזה כי לחסרון העלול אי אפשר שיהיה העולם שלם לגמרי מכל חסרון כלל, אבל העולם חסר נברא... וזהו דעת ר"א שצד צפון שהוא מתייחס לשמאל, והשמאל הוא פחות וחסר מן הימין וזהו חסרון העלול שכל עלול הוא חסר... ולכך יש פירצה בצד צפון ר"ל שאין שם שלמות העולם"⁵³. דברים אלה מבוססים עפ"י מה שהבאנו לעיל בשם פרדר"א, שלושת רוחות השמים נבראו שלמות, ורוח צפון נבראת חסרה, בכריאתה, בעצם בריאתה היא חסרה, וחסרון שכזה מעיד על החסרון בכריאה כולה שהוא חסרון בעצם היותה בריאה. העומד כשפניו מול המזרח, מול בית המקדש, הצפון נמצא בשמאלו, והדרום בימינו, זהו היסוד להשוואת הצפון לשמאל, ולפי מה שהסברנו מובן יותר שהרי השמאל לעומת הימין מבטא צד של חולשה, צד של חסרון, הדרום מרמז לימין מפני שהדרום אכן מבטא חוזק, משא"כ הצפון שהקב"ה "ברא ולא גמרו", השאירו בחסרון, והוא מבטא לדברי המהר"ל את החסרון בעצם בעולם, כל השלילה שיחסנו לעיל לצפון: חושך, יצר הרע, עבודה זרה, כולם מבטאים את ההעדר והחסרון ולכן הם נקראו ונמשלו לצפון מפני שהם שייכים לחסרון, שנמצא בצפון, המדרש שהבאנו לעיל ממשך ואומר: "...ושם הוא מדור למזיקין ולזוועות, לרוחות ולשדים... ומשם רעה יוצאת לעולם שנאמר: מצפון תפתח הרעה". ומסביר המהר"ל

שכיוון שהחסרון הוא דבר מהותי לצפון מתחברים כל החסרונות אל החסרון המקורי, כלומר החסרונות כולם מתחברים לחסרון הראשון, ויוצאות ממקור אחד.

הזכרנו לעיל כי גם תוצאות טובות יש בצפון, המקדש נקרא צפון, העושר בא מן הצפון, הקרבנות קרבים בצפון, הגשם והשלג באים מן הצפון, וההסבר לזה טמון בחלקו השני של המדרש שהבאנו לעיל: "... רוח פינת צפון ברא ולא גמרו אמר שכל מי שיאמר שהוא אלוה יבוא ויגמור הפינה הזאת שהנחת, וידעו הכל שהוא אלוה...". כשאף אחד לא מסוגל להשלים את פינת הצד הצפוני, מתגלה בזה אלוקותו השלמה של הקב"ה. א"כ הצד הצפוני הוא גם המקור לבנין האמונה השלמה, דווקא ע"י החסרון מתגלה שלטון הבורא, ואכן הצדדים החיוביים המתגלים בצד הצפון מחזקים את האמונה, הגמ' בתענית (ב): אומרת: "אמר רבי יוחנן ג' מפתחות בידו של הקב"ה שלא נמסרו בידי שליח ואלו הם... מפתח של גשמים, דכתיב: 'יפתח ד' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעיניו'..." במערבא אמרי: אף מפתח של פרנסה, דכתיב: 'פותח את יריך ומשביע לכל חי רצון'..." א"כ הגשמים והעושר תלויים בידי של הקב"ה, ומי שרוצה לזכות בהם צריך להתפלל, צריך להאמין ולשים מבטחו בהקב"ה כדי שיוכל לזכות להם. בית המקדש והקרבנות הם הסמל היותר גדול ונפלא להשגחת ד' על בריותיו, המקדש הוא המקור לאמונה גם מעצם היותו, כמו שאומרים התוספות על הפס': "לפי שהיה רואה קדושה גדולה, וכהנים עוסקים בעבודה היה מכוון ליבו יותר ליראת שמים וללמוד תורה כדררשינן בספרי... גדול מעשר שני שמביא לידי תלמוד, לפי שהיה עומד בירושלים עד שיאכל מעשר שני שלו והיה רואה שכולם עוסקים במלאכת שמים ובעבודה היה גם הוא מכוון ליראת שמים ועוסק בתורה" (תוס' ד"ה "כי מציון" בבא בתרא כא), א"כ כבר מראית בית המקדש באופן חיצוני כלכר מקבלים אמונה ויראת שמים, כל שכן למבין ולמעמיק, הרואה בבית המקדש את אות השגחת הבורא על בריותיו.

א"כ העושר, הגשמים, בית המקדש והקרבנות, כולם מכוונים לאמונה, וכולם באים מצפון, כי אמנם הצפון הוא הצד שבו יש את החסרון בעצם, בכריאה, כפי שהסברנו, אך אותו חסרון עצמו הוא גם המקור לאמונה, כיון שאין אף אחד שיכול להשלים את החסרון הזה, כפי שאומר המדרש בפרדר"א שהבאנו לעיל. הזכרנו ששבת דן נמצא תמיד בצפון וזאת למדנו מפסירתו של יעקב אבינו, גם ברגלים, בירושת הארץ, ובחלוקת הארץ העתידית, והסברנו כי אמנם תמיד נמצא הצפון בגבול וקרוב לעמים, ולכן מתאים לשבת דן להיות דווקא במקום זה.

אך לפי מה שהסברנו עתה על הצפון נראה שאולי ישנו קשר מהותי יותר בין שבת דן לצפון דוקא, בארנו כי ענינו של שבת דן הוא הדין והמשפט, והסביר הנצי"ב: "זה היה כוחו של דן לאהוב את המשפט... אמנם לא היה שופט מכח התורה שהרי לא היו עוסקים כ"כ בתורה, אלא מכ"מ היו כערכאות שבסוריא שהיה ג"כ מעלה ודבר יקר... וזהו דבר הכתוב שהוא ידין בשכלו הטוב ובישרת לב כאחד שבטי ישראל שהמה בעלי תורה" (הנצי"ב לבראשית מט טז). כוחו של שבת דן הוא בשכל האנושי "בשכלו הטוב ובישרת לב", אך החוקים והמצוות בישראל אינם מבוססים על האדם ושכלו, כי אם על מקורם האלוקי, התורה על כל מצוותיה ודיניה ניתנה מן השמים, אמנם ודאי שצריכים אנו להבינה בשכלנו, אך מקור התורה איננו בשכל האנושי, ולכן אומר הנצי"ב ששבת דן תפקידו לשפוט כערכאות שבסוריא כשאין דין תורה, וזאת כמוכח בגלל חולשתו של השכל האנושי מול השכל האלוקי הנצחי, על אף כוחו של השכל האנושי שהוא עצמו כח מופשט, ועל פיו אנו מכינים ומחדשים בתורה האלוקית, והרי כל מעלת האדם היא על שכלו האנושי, אולם שכל זה הוא מוגבל, וכשהוא ניתן באדם הוא נתון להשפעת הטבע שבאדם על כל חולשותיו: "ידוע שהשכל צופה ומשקף בדברים המושכלים והדקים בעצמם, לא יצטרך שיהיו נשואים בחומר, והטבע הנטוע באדם לא יסכים לזה, אבל יצטרך שיהיו כל מושגיו ומובניו דברים חומריים מוחשים בחושים הגשמיים, וכאשר

ירצה השכל להישיר הטבע ולהבינו ענין דק, יצטרך שילמד לו אליו במשל ענין גס מוחש וקרוב אליו, כדי שיתקרב ממנו הענין הדק אשר הוא מכון אליו... (דרשות הר"ן הדרוש התמישי), "אם תרצה להתערטל מן השאיפות ותעזוב את ההרגל ותשען על העיון המוחלט, ותכריע מה שצריך להכריע, אלא שאתה צריך בזה לתנאים מספר... והשלישי מידותיך, שכל זמן שהאדם מוצא את עצמו – ואין הבדל אצלנו אם יהא זה בטבע או בחינוך – נוטה כלפי התאוה והתענוגות או מעדיף את הרגונות והכעס והפעלת הכת הרגזני ושחרור רסנו, הרי הוא תמיד יטעה ויכשל בכל אשר ילך, מפני שהוא יחפש השקפות אשר יסייעוהו למה שטבעו נוטה אליו..." (מורה נבוכים חלק א פרק כג)⁵⁴.

א"כ השכל האנושי מוגבל בכח יכלתו ובהשפעתו, זהו שכל שקיים בו חסרון, שכל שלא כהשכל האלוקי הבלתי מוגבל והבלתי מושפע מכל אותם גורמים מידותיים הבאים מצד האדם. שבט יהודה המוביל בעם ישראל הוא אחראי על משפט התורה, על השכל הבלתי מוגבל, אך על שבט דן, המאסף בעם ישראל, מוטל לשפוט על פי השכל האנושי, במקום שאין דין תורה. דן נוהל בצפון, הצפון מבטא את הצד של חסרון בבריאה ובברואים, דן ששופט על פי השכל האנושי ותלוי בבריאה ובחסרונותיה, דן נמצא בצפון מפני שזהו הצד המתאים לו ביותר, הוא הצד שמבטא את הבריאה על כוחה וחסרונותיה, הצפון מבטא כפי שהזכרנו גם עבודה זרה, דן – כפי שהזכרנו בפרק ח – קשור בעבודה זרה יותר משאר השבטים, וזה גם תואם את המצאו של השבט בצד צפון דווקא, תפקידו של שבט דן הוא להחזיר את כל אותם נידחים לעם ישראל, כל אותם שנוטים אחר האומות ולהחזירם לתוך ישראל, וזה אולי מקביל לצד החיובי שהזכרנו בצפון, האמונה. אם כן התנחלותו של שבט דן בצפון איננה במקרה, ולא לחינם כשמגיעים בני דן לעיר הצפונית לשם הם קוראים לה דן, "על שם דן אביהם". הצפון מרמז על ההעדר והחיסרון הנמצאים בעצם הבריאה. דן השופט על פי השכל האנושי תלוי בחסרונות אלה ולכן נמצא בצפון, וגם מעלת הצפון, האמונה, נמצאת בשבט דן כפי שהסברנו⁵⁵.

י. משכן מקדש ומשיח משבט דן

כבר הזכרנו בפרק ו שאע"פ שהמשכן נבנה ע"י כל חכמי לב שבאותו הדור, עמדו שני אנשים בראש העבודה – בצלאל בן אורי בן חור למטה יהודה, ואהליאב בן אחיסמך למטה דן, וכל השאר נשמעים לפקודותיהם, וכך כותב ב"שפתי חכמים" (לשמות לא ו אות ת) : "...לכן פירש לומר שאהליאב יעזור את בצלאל בכל מלאכה שהוא עוסק בעצמו אבל שאר חכמי לב יהיו עושין מכל מלאכה אשר יתנו להם בצלאל ואהליאב..."⁵⁶.

גם בבנין בית המקדש הראשון אנו מוצאים צירוף זה של שבט יהודה עם שבט דן בספר מלכים כאשר מתואר בנין המקדש אומר הפס': "וישלח המלך שלמה ויקח את חירם מצור, בן אשה אלמנה הוא ממטה נפתלי ואביו איש צורי חרש נחושת וימלא את החכמה ואת התבונה ואת הדעת לעשות כל מלאכה בנחושת, ויבוא אל המלך שלמה ויעש את כל מלאכתו" (מלכים א ז יג-יד). הפס' אומר לפי"ז כי האיש ממטה נפתלי ואביו איש צורי, ובפשוט האב היה מעם צור, אך בדברי הימים ב': "ועתה שלחתי איש חכם יודע בינה לחורם אבי, בן אשה מן כנות דן ואביו איש צורי יודע לעשות בזהב ובכסף בנחושת בברזל באבנים ובעצים... אשר ינתן לך עם חכמין וחכמי אדוני דוד אביך" (שם ב יב). ולכאורה ישנה סתירה : בפסוקים במלכים משמע שאמו של החכם היא משבט נפתלי, אך בדברי הימים משמע שאמו היא מבנות דן ?

ומסבירים רוב⁵⁷ המפרשים כי החכם שהצטרף אל חכמי דוד במלאכתם, אביו היה

משבט נפתלי ואמו משבט דן, וכשהפס' אומר ש"אביו איש צורי" אין הוא מתכוון כי הוא מעם צור אלא יהודי הגר בצור, א"כ גם בכנין בית המקדש אנו מוצאים את הצירוף של חכמי יהודה עם חכם משבט דן. חז"ל דורשים: "גור אריה יהודה – זה משיח בן דוד שיצא משני שבטים אביו מיהודה ואמו מדן ושניהם נקראו אריה שנאמר: "גור אריה יהודה" ודן נקרא גור אריה שנאמר: "דן גור אריה" (ילקוט שמעוני חלק א' סימן קס) 58.

מצאנו א"כ בשלושה מקומות צירוף של שני שבטים אלה, במשכן, במקדש, ובגאולה בביאת המשיח, ונשאלת השאלה מדוע צורף דווקא שבט דן לשבט יהודה? ומדוע צורף אליו בדברים אלה? חז"ל כבר התייחסו לדבר זה, ואמרו: "אמר רבי חנינא בן פזי: אין לך גדול משבט יהודה ואין לך ירוד משבט דן שהיה מן הלחינות (שפחות) ומה כתיב בו: "ובני דן חושים", אמר הקב"ה שלא יהו מבזין אותן, ושלא יהא רוחו של אדם גסה עליו, לפי שהגדול והקטן שווין לפני המקום, בצלאל מיהודה, ואהליאב מדן והוא מזדווג לו..." (שמות רבה פרשה מ פסקה ז). בפשט הדברים יוצא שמטרת איחוד השבטים הללו היא ללמדנו כי בעיני הקב"ה גדול וקטן שווים הם, שאע"פ שדן הוא מהשבטים הירודין בכל זאת השווה אותו הקב"ה לשבט יהודה, אך נראה עפ"י מה שאמרנו עד כה להסביר את המדרש קצת אחרת:

המשכן והמקדש הם גורמים מאחדים בעם ישראל, עם ישראל מרוכז היה סביב המשכן בדגלים כאשר המשכן הוא במרכז המחנה, וסביבו עם ישראל לרגליהם השונים, גם המקדש הוא גורם מאחד למרות המרחק הגאוגרפי בין חלק מתושבי הארץ לבין ירושלים, העליה לרגל לירושלים, הארון, לוחות הברית, צנצנת המן, כולם נמצאים בבהמ"ק, סנהדרין הגדולה שאליה היו עולים בשאלות הקשות ישבה במקדש, המקדש הוא מקום הכפרה לכלל ישראל, הקרבת התמידים מדי יום וקרבות ציבור אחרים, וכן דרשו חז"ל בשיר השירים רבה עה"פ: "כמגדל דוד צוארך בנוי לתלפיות..." (שה"ש ד ד) ודורשים חז"ל: "ד"א תלפיות – תל שמתפללים בו כל פיות, מכאן אמרו העומדים בחז"ל ומתפללים הופכים פניהם לארץ ישראל... נמצא כל ישראל מתפללים למקום אחד... אמר רבי אבין: בנוי לתלפיות... בקריאת שמע הוא אומר "בונה ירושלים", בתפילה, הוא אומר "בונה ירושלים" כברכת המזון הוא אומר "בונה ירושלים" הוי שכל הפיות מתפללין עליו לפני הקב"ה..." (שהש"ר פרשה ד פסקה ו), א"כ גם בחורבנו של המקדש עדיין הוא גורם מאחד, שכולם מתפללים עליו שיבנה.

המשיח שתפקידו לגאול את ישראל והוא מקבץ נידחים ובונה בית המקדש, ומחזיר עטרה ליושנה, גם הוא בודאי גורם מאחד בעם, וכך גם התפילה שהזכיר המדרש שהיא על המקדש ועל הגאולה, א"כ כל שלושת הדברים שבהם נזכר הצירוף של שבט יהודה עם שבט דן מבטאים איחוד בעם ישראל. כשבאים לבנות בית מקדש ומשכן, שהם גורמים שכל ישראל מתאחדים סביבם, מתפללים עליהם, ובאים לשם, צריך שבנין כזה יבנה ע"י המוביל בעם ישראל וע"י המאסף גם יחד, לא המוביל לבד יוכל לבנות את ביהמ"ק כי אז יהיה חסר החלק הנוסף הקיים בעם, כדי לבנות בית שיאחד את העם צריכים גם את המאסף כמותף לבנין הבית, כך במשכן, בצלאל מיהודה ואהליאב מדן, וכך במקדש, בנוסף לחכמי שבט יהודה ישנו חכם שאמו משבט דן, וכך במשיח, אביו משבט יהודה ואמו משבט דן, וכל זה כדי שהאחדות תהיה שלמה.

אולם גם כששני השבטים מצטרפים יחד המוביל הוא הראשי, כך בצלאל הוא ראש העבודה ולאחריו אהליאב (התייחסנו לכך בהרחבה בפרק ו), במקדש ראשון כל החכמים הוא משבט יהודה למעט חכם שאמו משבט דן, וכך גם במשיח 59, האב הוא משבט יהודה, ולכן גם המשיח משבט יהודה, אולם האם משבט דן, ייחוסו של המשיח הוא כמוכחן יהודה, שהרי בשבטים הלכו אחרי האב, והא נקרא "משיח בן דוד" (ילקוט שמעוני ח"א סימן קס), וזאת כפי שהסברנו שתפקידו של יהודה הוא להוביל של עם ישראל אל דרכו וייעורו, משא"כ שבט דן שהוא המאסף, הוא מוביל את כולם אל המוביל, הוא צריך להביא את כל הנחשלים אל שבט יהודה, אל הדרך האמיתית של עם ישראל, לכן הוא

תמיד יהיה משנה לשבט יהודה, אך תמיד צריך להיות יחד עמו כדי שהגורם המאחד בעם ישראל יהיה שלם, והוא יהיה שלם רק כשיכלול את כל המרכיבים בעם. את המוביל ואת המאסף, ואולי זאת כוונת המדרש גדול וקטן, וכוונת המדרש כשאומר "ירודין" הכוונה ששבט זה עוסק בירודין, עוסק בנחשלים ומצטרף אל שבט יהודה.

סיכום

"וידבר ד' אל משה ואל אהרון לאמור, איש על דגלו באותות לבית אבותם יחנו בני ישראל מנגד סביב לאוהל מועד יחנו" (במדבר ב א-ב). וחז"ל כבר הפליגו בשבח הרגלים: "חיבה גדולה חבבן הקב"ה שעשאם דגלים כמלאכי השרת כדי שיהיו ניכרים, ומנין שהוא אהבה לישראל? שכן שלמה אומר: הביאני אל בית היין ודגלו עלי אהבה... ד"א הביאני אל בית היין, בשעה שנגלה הקב"ה על הר סיני ירדו עמו כ"ב רבבות של מלאכים... והיו כולם עשויים דגלים דגלים שנאמר: דגול מרבבה, כיון שראו אותם ישראל שהם עשויין דגלים דגלים התחילו מתאווים לדגלים, אמרו הלואי אנו נעשים דגלים כמותם..." (במדבר רבה פרשה ב פס' ג)⁶¹.

ותמהו המפרשים מהו יחודם הגדול כל כך של הרגלים? מהי ה"חיבה היתירה" שנתגלתה בדגלים? ותרץ על כך בעל ה"כלי יקר": "והקרוב אלי לומר בזה שיעקר חשקם של ישראל היה להראות לכל העמים כי שם ד' נקרא עליהם ויראו מהם, ועי"ז ישאו דגל הרוממות והצחוק בכל ד' רוחות והשכינה והארון באמצע... יראו כל העמים כי ילכו בשם ד'" (לבמדבר ב ב). סידור הרגלים בעם ישראל כאשר דגל מחנה יהודה בתחילה, דגל מחנה דן בסוף, דגל מחנה ראובן ודגל מחנה אפרים מן הצדדים⁶² זהו סדרה של האומה, וכך היא מבטאת היטב את יחוסה אל הבורא, כל דגל במקומו, וכל שבט בדגלו, כעין מה שכתב ב"כחורי" בענין הקרבנות והמקדש: "... כי הענין האלוקי גומל טוב לכל, ורוצה בטוב לכל ובהיות אחד הרברים מסודר ומוכן לקבל את הנהגתו - אין הענין האלוקי מונע אותה ממנו, ואינו פוסק מהשפיע עליו אור חכמה ודעת, אך בהפסד הסדר הנכון אין הדבר ההוא מקבל את האור ההוא והוא עצמו הולך לאיבוד... להורות כי האלוקים מרוצה מן הסדר הטוב בחיי האומה וכהנייה, ומקבל את מתנותם כביכול ושוכן בקרבם לכבוד להם..." (מאמר שני סימן כו שם). ההליכה במדבר בארבעה דגלים כשהמשכן באמצע, מסמלת את הליכתו של עם היודע את דרכו וערכו, עם שתפקידו ברור לו, שהולך לקנות דברים דגולים לכל דגל תפקיד, כל שבט נמצא בדיוק בדגל ובמיקום המתאים לו⁶³. זהו כבודם של הרגלים כאשר לכל שבט מיקום משלו לפי תכונותיו, אופיו, ותפקידו, והדגל שנושא בראש שבטו הצבוע בצבע אבנו הנמצא בחושן⁶⁴. כל זה מעיד על סדר באומה הזאת, כצבאות המלאכים כך צבאות בני ישראל.

כאשר מסיים יעקב אבינו את ברכתיו לבניו, מסיים הפס' ואומר: "כל אלה שבטי ישראל שנים עשר וזאת אשר דיבר להם אביהם ויברך אותם איש אשר כברכתו ברך אותם" (בראשית מט כח). וגשאלת השאלה לשם מה חוזר הכתוב לומר שברך אותם? מהי ההרגשה של "איש אשר כברכתו ברך אותם"⁶⁵?

ניסינו במאמר זה לתת תשובה על כך, כל שבט הוא בעל תפקיד, לכל שבט ייעוד ותכונות משלו, בתוך הייעוד הכללי של עם ישראל, האישים הבולטים בשבט מבטאים את התפקיד הזה אם בהצלחה ואם לאו, הברכות שמקבל השבט מיעקב אבינו וממשה מבטאות את התפקיד הזה. זהו יחודם של הרגלים, זוהי גם ההרגשה של הפס' "איש אשר כברכתו" כל שבט לברכתו השייכת לו דוקא, ליעוד שיעוד לו בורא עולם.

במאמר זה ניסינו לבאר את תפקידו של שבט דן בעם ישראל, עמדנו על הסתירה שקיימת לכאורה בין ברכות יעקב לשבט זה שדימה אותו לנחש, הגחות שבחיות, לברכות משה שדימה אותו לגור אריה מלך החיות, והסברנו שיש לדן כוחות גדולים,

כוחות של אריה כוחות של שלטון ודין, אך שלא עפ"י דין תורה, כוחו של דן הוא בערכאות שבסוריא במקום שאין דין תורה, אולם גדולה הסכנה שבשבת דן ינסה לקחת את הכוחות הללו גם במקום שלא צריך, גם במקום שיש דין תורה, ולכן מרמה אותו יעקב אבינו לנחש, לאות החיה שהיו לה כוחות גדולים, שיכלה להיות הגדולה שבחיות, אך כיוון שלא ידעה את מקומה ואת ערכה נפלה והפכה להיות השפלה שבוך, ובארנו שדימוי דן לנחש בא להזויר את שבת דן, ולכן הלכו שבת דן במדבר כשבדיגלם מצויר נחש, ניסינו גם לראות את תכונות השבת הזה באישים הבולטים בו באופן החיובי באהליאב בן אחיסמך ובחושים בן דן, ובאופן שלילי אצל שלומית בת דיבקי, ובע"ז הנמצאת בעקבות כ"כ אצל דן, וניסינו גם להבין כמעט גם את דמותו המופלאה של שמשון, והסברנו גם את הקשר שבין דן למשכן, למקדש, ולמשיח, הסברנו שדן ויהודה מסמלים את אחרותו השלמה של עם ישראל. ישנו יחס רב בדברי חז"ל ואחריהם בראשונים ובאחרונים לשבת זה, וגם בכוונים אחרים ושונים, ואין המאמר הזה אלא נסיון קטן להבנת תפקידו של השבת הזה עפ"י דברי חז"ל ומפרשיהם, ישנם כמובן עוד מדרשים רבים העוסקים בשבת זה שלא הסברנום, ועוד שאלות רבות שלא השבנו עליהם, ניסינו רק לפתוח פתח למעיין ולמעמיק יותר. תודתי הרבה נתונה לר' איתן שנדורפי על עזרתו והערותיו למאמר זה.

הערות

34. הפס' ביהושע (פרק טו) אומר: "זאת נחלת מטה בני יהודה ... בשפלה צרעה ואשתאול ואשתנה ... ואח"כ בפרק יט אומר: "למטה בני דן למשפחתם יצא הגורל השביעי ויהי גבול נחלתם צרעה ואשתאול" (פס' מא) וברש"י שם: "משל יהודה היה ונפל הגורל סמוך להם", ויש מכיאים שהיו גרים שם גם בני שבת יהודה וגם בני שבת דן. (מופיע כפרוש "דעת מקרא" עפ"י חז"ל כמדובר רבה פרשה י פסקה יג).
35. עיין ברד"ק לפרק יג פס' א, וכן ב "דברי סופרים" שם.
36. עיין גם ברש"ר הירש לבראשית מט טז-יז, ובפירושו רבי אברהם בן הרמב"ם (מופיע גם ב"גליונות לספר בראשית" לפרשה ויחי).
37. אין כוונתם לומר שמשון לא חטא כלל שהרי פסוקים מפורשים הם בנביא, אך כוונת דברי רבי צדוק, וכך גם המהר"ל שניבא לקמן, היא לומר שזוהו חטא של בעל מדרגה גבוהה, ולא התאוות הפשוטות של כל אדם שהביאו את שמשון לחטאו, וחטאו אופיני לדרגתו.
38. לרבי צדוק הכהן ישנו ביאור רחב לפרשיות שמשון, וזה קרוב אך שונה ממה שנגסה להסביר, עי"ש "ישראל קדושים" עמ' 34-16. יש להעיר כי הרמב"ם (סוף פ"ג מהלכות איסורי ביאה) כותב במפורש כי שמשון גייר את כל נשותיו הנכריות, ובכך מבואר שאין לשמשון חטא בענין זה.
39. עיין ברלב"ג בתועליותיו מפרשת שמשון סוף פרק טז התועלת היב.
40. ועיין עוד ברש"י ליחזקאל טו- טז, ובתרגום יונתן בן עוזיאל לשמות יז-יח ובמדרש תנחומא פרשת כי-תצא טו י.
41. התייחסות לפרשת כיבוש לשם שבספר שופטים עיין בסוף פרק ט העוסק במיקומו של שבת דן בארץ ישראל בהערה מס' 55.
42. והדברים הללו מלבד חריפותם, הם לכאורה עומדים כנגד דברי חז"ל מפורשים האומרים שדן הקב"ה דין זכות לרחל ונתן לה את דן כמו שאומר המדרש: "...דנני וחייבני שנאמר: 'זרחל עקרה', דנני וחייבני שנאמר: 'זיתן לי בן' (בראשית רבה פרשה עא פסקה ח).
43. ועיין עוד ב "אורים ותומים" סימן כו טע"א.
44. בענין זה עיין בפרק ט העוסק בהתנחלות שבת דן בארץ ישראל, על מיקומו המיוחד של שבת דן בצפון, שגם הוא קשור לעבודה זרה.
45. ועיין עוד באריכות בילקוט שמעוני ח"א סימן תרפא.
46. עיין יהושע טו לג בנחלת שבת יהודה, ואולם ביהושע יט מא מופיעות צרעה ואשתאול כנחלת שבת דן, ועיין במצודת דוד ליהושע יט מא שאומר שאין אלו אותם ערים, ואולם רש"י שם אומר שהם ערים סמוכות, ועיין גם ב "דעת מקרא" שם.
47. יש להעיר, שהרי רוב תקופת המדבר ישראל הולכים בכוון צפון: "רב לכם שבת בהר הזה פנו לכם צפונה" (דברים ב ג) וא"כ ישראל כשהולכים לצפון לכאורה דן צריך להוביל שהרי הוא הולך בצפון, ובכל זאת בפסוקים הללו משמע שדן היה מאסף לכל המתחננת? ואולם עיין מהר"ל גור אריה לכמדבר ב-ט שמסביר שאכן היו תקופות שדן הלך בראש.

48. ועיין בבא בתרא כה: ובפירוש רבנו גרשום שם.
49. ועיין על כך בפרוש בעל הטורים לויקרא יג יד.
50. ובנצי"ב על שמות כו לה מסביר ענין זה.
51. אך הגמ' שם מביאה גם דרשה אחרת: "תיזל כטל אמרתי - זהו רוח צפונית שמזלת את הוזהב", ומסביר רש"י: "שהרוח מביאה שרב ומחממת, ומתוך כך בא רעבון לעולם והוזהב זל" (שם).
52. וזה מקביל לגמ' בבא בתרא כה. לגבי מחלוקת ר"א ור"י שם.
53. בהמשך דבריו מוסיף המהר"ל: "ולפיכך אי אפשר שיהיה פעולתו אשר יבוא ממנו שלם בתכלית שאם היה שלם בתכלית היה כאן ח"ו שניות...". וזו: מקביל למה שאמרנו שאם הנברא שווה לבורא אם כן יש כאן שניות, אך הנברא לא יכול להיות שווה לבורא מעצם היותו נברא.
54. עיין גם בהקדמת בעל ה"חובות הלכות" וכן בשער עבודת האלוקים פרק ג שם.
55. כרצוני להעיר שתי הערות נוספות שאמנם לא טיפלנו בהם במהלך הפרק אולם הם חשובות מאד לגבי התנחלות שבט דן בארץ ישראל: א) "לשם" הנכבשת ע"י שבט דן, היא, ואופן כיבושה אופייניים לשבט דן, הפסוק אומר: "...ויבואו לישה ויראו את העם אשר בקרבה יושבת לבטח כמשפט הצידונים, שוקט ובוטח, ואין מכלים דבר בארץ. יורש עצר, ורחוקים המה מצידונים ודבר אין להם עם אדם..." (שופטים יח ז) אין כאן מלחמה מול עם, אין כאן מאבק איריים לכיבוש הארץ, הם באים לכבוש דווקא מקום כזה שלא צורך כיבוש, מקום שוקט ובוטח, וזה מתאים לשבט דן, שדרך כיבושם הוא בדרך של "יהי דן נחש עלי דרך ... הנושך עקבי סוס ויפול רוכבו אחור" (בראשית מט יז). לא בדרך של מלחמה אלא בדרך של מאסף, כפי שהבאנו כבר עפ"י פירוש הנצי"ב לדברים (לג כב) ובפירוש הרש"ר הירש לבראשית (מט יז).
- ב) ישנו קשר מתמיד בין שלושה שבטים: דן, אשר, נפתלי, הם נמצאים יחד בדגלים בהתנחלות בארץ וכמובן בפטירתו של יעקב אבינו, והמדרש מתייחס לזה ואומר: "...ולכן ציווה הקב"ה שיחנה דן בצפון ... ועליו שבט אשר מאיר על החושך שנאמר: ולאשר אמר ברוך וגו' וטובל בשמן רגלו ... ועליו נפתלי שהוא מלא ברכה כדי לפרנס, כמה דכתיב בנפתלי נפתלי שבע רצון ..." (במדבר רבה פרשה ב פסקה י) וצריך הסבר.
56. ועיין עוד בה "מזרחי" לשמות לא ו, וב "הכתב והקבלה" לשמות לו א.
57. בפירוש רש"י, רד"ק, המצודות והמלבי"ם, לספר מלכים וכנגדם ברלב"ג לדבדי"מ שם.
58. ועיין עוד מדרש בראשית רבתי עמ' 243, מובא ב"תורת שלמה" לשמות לא ו הערה יד.
59. ישנו קשר נוסף של שבט דן עם המשיחיות שהרי הירדן היוצא מחלקו של שבט דן מקורו הוא במערת פאמיים שגם היא בנחלת שבט דן, והגמ' בסנהדרין (מח). מקשרת ואומרת שיבוא משיח כשמערה זו תמלא דם.
60. נראה אולי שצריך להוסיף כאן מה שאמרנו לגבי אהליאב, עיין "אורות הקודש" חלק א עמ' סט.
61. ועיין עוד במדבר רבה פרשה ב פסקה ב, ד, ה, ו.
62. עיין מחלוקת בענין סדרי נסיעתם במדבר בירושלמי עירובין פרק ה הלכה א.
63. עיין על כך במדבר רבה פרשה ב פסקה ט.
64. עיין במדבר רבה פרשה ב פסקה ז.
65. ישנו גם כוון אחר לבאר פס' זה ועיין ברש"י על אתר בשם חז"ל.